

Maryla Fałdowska

Jeńcy wojenni zmarli w obozach: kozielskim, starobielskim, ostaszkowskim i griażowieckim w latach 1939-1941

Doctrina. Studia społeczno-polityczne 10, 59-81

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

wego. Nie zmienia to faktu, iż występuje pewien niedorozwój infrastruktury techniczno-produkcyjnej. Niektóre sektory gospodarki kraju, takie jak chociażby rolnictwo są w zbyt dużym stopniu uzależnione od państwowego (tudzież unijnego) interwencjonizmu, bez którego nie byłyby w stanie przetrwać na rynku. Sytuacja ta rodzi wiele problemów społecznych, takich jak bezrobocie, czy wzrost niezadowolenia społecznego, które może manifestować się w postaci strajków, protestów, a w przyszłości być może dojść do destabilizujących konfliktów społecznych o podłożu ekonomicznym.

Obok infrastruktury produkcyjnej należy też wymienić infrastrukturę transportową i łączności, której odpowiedni rozwój zapewni stabilność. Należy zauważyć, iż w tej materii sytuacja w naszym kraju poprawia się, choć nie można mówić o stanie optymalnym. Polska potrzebuje bowiem nadal nowoczesnych, przystosowanych do unijnych norm autostrad i dróg ekspresowych. To samo tyczy innych rodzajów transportu, a mianowicie rozwoju infrastruktury transportu kolejowego, lotniczego i żeglugi. Zmiany potrzebne są również w aspekcie modernizacji węzłów komunikacyjnych wewnątrz aglomeracji miejskich. Dotyczy to również wadliwie działającego systemu zarządzania i reagowania kryzysowego oraz Zintegrowanego Systemu Ratowniczego. Należy także rozwijać nowoczesną i zintegrowaną strukturę łączności elektronicznej, odporną na ataki przestępczości cyberterrorystycznej. Niestety, ataki hakerów na strony internetowe kancelarii premiera oraz innych organów państwa pokazują, iż system ten jest nieskuteczny¹⁷.

Za głęboko niekorzystne zjawisko należy uznać też kwestie demograficzne. Mają one przełożenie na wykorzystanie tzw. zasobów ludzkich. Polskie społeczeństwo cały czas się starzeje. Brak odpowiedniej polityki prorodzinnej państwa, duże koszty życia, bezrobocie i niskie płace na tzw. umowach śmieciowych powodują, iż spadają dramatycznie wskaźniki dzietności. Żadne państwo nie zachowa swej stabilności, jeśli społeczeństwo nie będzie się reprodukować. Problem ten potęguje zjawisko emigracji do rozwiniętych krajów Unii Europejskiej. W przyszłości może doprowadzić to do załamania systemu ubezpieczeń społecznych. Może również zabraknąć ludzi do wyprodukowania określonych dóbr i rozwoju polskiej gospodarki. Za szczególnie niebezpieczny należy uznać odpływ polskich specjalistów na Zachód Unii Europejskiej. Odbije się to negatywnie na innowacyjności polskiej gospodarki a pośrednio również w obszarze bezpieczeństwa. W przyszłości może też zabraknąć kompetentnych osób ze specjalistycznym wykształceniem do pełnienia zawodów i funkcji bezpośrednio związanych z bezpieczeństwem i obronnością.

¹⁷ Tamże, s. 18-19.

Zakończenie

Podsumowując należy uznać, iż na bezpieczeństwo wewnętrzne RP (jak i na cały system bezpieczeństwa narodowego), w dużym stopniu mają wpływ procesy i czynniki uwarunkowane ekonomicznie. Państwo, które nie ma sprawnej, rozwijającej się gospodarki, nie będzie prawidłowo funkcjonować, generując nowe problemy w różnych obszarach bezpieczeństwa, które będą się cały czas niekorzystnie wzmacniać (sprzężenia zwrotne). Będą one negatywnie wpływały także na trwałość i wewnętrzną stabilność państwa. Podsystem ekonomiczny kraju stanowi bowiem niezbędną, materialną podstawę dla utrzymania i prawidłowego funkcjonowania różnych sektorów (podsystemów) bezpieczeństwa kraju, z których zbudowany jest cały system bezpieczeństwa narodowego. Konkluzja ta pozostaje w zgodzie z regułami filozofii i teorii systemów, którą przyjęto jako podstawę do analiz podjętych w niniejszym artykule.

Bibliografia

- Bezpieczeństwo ekonomiczne Rzeczypospolitej Polskiej*. Oprac. Z. Stachowiak, St. Kurek, S. Kurek, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2004.
- Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku*, red. R. Jakubczak, J. Flis, Warszawa 2006.
- Fehler W., *Bezpieczeństwo wewnętrzne współczesnej Polski. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Arte, Warszawa 2012.
- Fehler W., I. Dziubek T., *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa*. Ekspertyza przygotowana na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa, X 2010.
- Frejtag-Mika E., Kołodziejak Z., Putkiewicz W., *Bezpieczeństwo ekonomiczne we współczesnym świecie*, Radom 1996.

Maryla Fałdowska

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Jeńcy wojenni zmarli w obozach: kozielskim, starobielskim, ostaszkowskim i griazowieckim w latach 1939-1941

Abstrakt: Artykuł jest poświęcony zmarłym jeńcom, którzy po 17 września 1939 r. trafili do niewoli radzieckiej bezpośrednio lub po zaanektowaniu przez ZSSR Litwy i Łotwy latem 1940 r. Obrazuje lokalizację obozów w Kozielsku, Starobielsku, Ostaszkowie i Griazowcu. Ukazuje liczbę umieszczonych tam jeńców wojennych i wielki pośpiech, jaki towarzyszył ich przemieszczaniu między obozami na podstawie decyzji podejmowanych przez najwyższe gremia Związku Radzieckiego, a realizowanych przez władze obozowe.

Przedstawienie z jednej strony ogromnej liczby osadzonych jeńców, a z drugiej liczby zmarłych jest dowodem, że - mimo panującej ciasnoty - w obozach nie wybuchła epidemia, mogąca przynieść nie setki, a tysiące ofiar.

Imienny wykaz zmarłych w poszczególnych obozach, na tle liczby osadzonych, pozwala zobrazować, jaka była śmiertelność wśród jeńców. Przybliża miejsca pochówku zmarłych lub ich brak.

The prisoners who died in Kozielsk, Starobielsk, Ostashkov and Griazowiec camps in the period from 1939 to 1941

Abstract: The article is devoted to the deceased prisoners who, after September 17th, 1939 were imprisoned by Soviets, immediately after USSR annexing Lithuania and Latvia, in the summer of 1940. It presents the location of Kozielsk, Starobielsk, Ostaszków and Griazowiec camps. It shows the number of POWs placed in these camps and the haste that accompanied their transfer between these camps based on decisions taken top-down by the highest authorities of the Soviet Union and carried out by the camp authorities.

The list of names of the deceased in individual camps compared with the number of prisoners allows us to depict the mortality of the prisoners. It approximates the places of the burial of the deceased or the lack thereof.

Presenting the great number of the prisoners placed in the camps, on the one hand, and the number of the deceased, on the other hand, proves that despite the cramped conditions there was no epidemic outbreak in the camps, which might have caused not hundreds but thousands of casualties.

Słowa kluczowe: jeńcy polscy, Polska a ZSRR, Kozielsk, Starobielsk, Ostaszków, Griazowiec

Keywords: Polish prisoners, Poland and the USSR, Kozielsk, Starobielsk, Ostashkov, Griazowiec

Oficerowie Wojska Polskiego i funkcjonariusze Policji Państwowej, którzy po 17 września 1939 r. bezpośrednio dostali się do niewoli radzieckiej, zostali wiosną 1940 r. rozstrzelani tzw. „trybem katyńskim”. Wojskowi i policjanci, którzy dostali się do niewoli radzieckiej latem 1940 r. po zaanektowaniu Litwy i Łotwy przez ZSRR – przeżyli. Zarówno w jednej, jak i drugiej byli jeńcy, którzy podobnie – jak grupa pierwsza – nie doczekali odzyskania wolności – zmarli.

W przyjętym przez Radę Ekonomiczną Rady Komisarzy Ludowych „Regulaminie postępowania w jeńcami wojennymi” z 19 września 1939 r., w pkt. 19 zapisano:

Pogrzeby zmarłych jeńców wojennych odbywają się tak samo, jak pogrzeby wojskowych. Grób powinien być wykonany w należyty sposób. Pieniądze i dokumenty osobiste zmarłych jeńców wojennych w celu wysłania ich spadkobiercom przekazywane są do Centralnego Biura Informacyjnego przy Komitecie Wykonawczym Związku Stowarzyszeń Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycy. Paczki żywnościowe przeznaczone dla zmarłych jeńców wojennych przekazywane są za pośrednictwem pełnomocników lub starszych grup do podziału między jeńców wojennych¹.

W pewnym stopniu unormowanie to nawiązywało do treści art. 19 konwencji haskiej z 1907 r., zgodnie z którym:

Testamenty jeńców przyjmuje się do przechowania i sporządza się na tychże zasadach, co i testamenty wojskowych armii krajowej. Te same przepisy obowiązują co do poświadczeń zgonu, jak również co do grzebania jeńców, z uwzględnieniem ich rangi i tytułu².

W chwili obecnej trudno stwierdzić, w jakim stopniu powyższe uregulowanie respektowała administracja obozów, ponieważ brak w tej kwestii wiarygodnych źródeł. Można sądzić, że powyższe postanowienie, jak wiele innych zasad „regulaminu”, stanowiło zapis czysto teoretyczny.

Kozielsk

Na mocy rozkazu z 19 września 1939 r. Nr 0308 ludowego komisarza spraw wewnętrznych Ławrientija Berii³, obóz w Kozielsku miał być zorganizowany

¹ *Regulamin postępowania z jeńcami wojennymi przyjęty przez Radę Ekonomiczną Rady Komisarzy Ludowych z 19 września 1939 r.*, [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, *Jeńcy niewypowiedzianej wojny, sierpień 1939 – marzec 1940*, Warszawa 1995, s. 88-92.

² Dz.U. RP 1927, Nr 21, poz. 161.

³ Ławrientij Pawłowicz Beria (1899-1953), w 1939 r. komisarz bezpieczeństwa państwowego I rangi, następnie generalny komisarz bezpieczeństwa państwowego, w latach 1939-1945 komisarz ludowy spraw wewnętrznych ZSRR; od 1941 r. zastępca przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych ZSRR (do 1946 r. Rady Ministrów ZSRR). W latach 1941-1945 członek Państwowego Komitetu Obrony (od maja 1944 – jego przewodniczący). W 1939 r. zastępca członka Biura Politycznego KC WKP(b), a od 1946 r. – członek Biura Politycznego. Najbliższy współpracownik Stalina w organizacji masowych mordów, osobiście rozpatrywał wszystkie zasadnicze kwestie dotyczące losów polskich jeńców wojennych. Za zbrodnie popełnione w okresie tzw. kultu

wany w pomieszczeniach domu wczasowego im. Gorkiego, na stacji Kozielsk Kolei im. Dzierżyńskiego⁴. Z części ogólnej raportu Ludowego Komisarjatu Spraw Wewnętrznych NKWD (Narodnyj Komissariat Wnutriennych Dieł) o stanie obozu kozielskiego z 15 października 1939 r. wynika, że obóz ten utworzono 5 km od miasta Kozielsk i 7 km od stacji kolejowej. Ciekawostką jest to, iż ponownie wymienia się w nim obiekty domu wczasowego, ale z podziałem na obóz główny i obóz Skit, leżący 300 m (w linii prostej) od obozu głównego⁵.

Obóz kozielski leżał przy linii kolejowej Smoleńsk-Gorbaczewo-Tuła, około 250 km na południowy wschód od Smoleńska. Składał się z dwóch części. Pierwszą – centralną – stanowił prawosławny klasztor Optina⁶, zbudowany nie później niż w XVII w. Według Jana Rutkowskiego⁷ składał się z kilkunastu budynków, głównie murowanych, w tym cerkwi bez krzyży⁸.

[...] parujące oddechy spowodowały odpadanie wierzchniej białej warstwy ściany i oczom [polskich jeńców – przyp. M. F.] okazywały się malowidła cerkiewne przedstawiające głównie fragmenty różnych świętych⁹.

jednostki wyrokiem sądu wojskowego rozstrzelany 23 grudnia 1953 r., *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 485-486.

⁴ S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939-maj 1940*, Warszawa 2006, s. 69. Autor powołuje się na sprawozdanie szefa oddziału Poprawczych Kolonii Pracy Zarządu NKWD obwodu smoleńskiego dla zastępcy szefa Głównego Zarządu Obozów NKWD, z którego wynika, że brano pod uwagę dom wypoczynkowy im. Gorkiego w Kozielsku jako obóz dla jeńców wojennych; por.: S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*, Warszawa 1990, s. 100.

⁵ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 183. Zdaniem historyków rosyjskich, przed II wojną światową w Skicie mieścił się obóz pionierów; po 1921 r. łagier przymusowy, a po 1935 r. i w latach 1943-1956 sierociniec specjalny dla dzieci, których rodzice byli skazańcami. Z. J. Peszkowski, S. Z. Zdrojewski, *Kozielsk – Kosogory – Katyń*, Łódź-Orchard Lake 1999, s. 13.

⁶ Fundacja książąt Puzynów, klasztor znany w Rosji przedrewolucyjnej jako „Optina Pustyni”, odegrał pewną rolę w historii cerkwi prawosławnej przed rewolucją. Prawdopodobnie przebywał w nim Rasputin, który za czasów Mikołaja II miał wpływ na politykę personalną cerkwi, np. obsadzanie stolic biskupich. *Tamże*, s. 97; zob. historia pustelni: I. Cieślak, *Kozielsk czy Pustelnia Optyńska*, „Więź”, 1995, Nr 5, s. 122-125.

⁷ Urodzony 19 września 1918 r. w Osieku nad Wisłą. Po 17 września 1939 r. dostał się do niewoli radzieckiej i przebywał w obozie w Kozielsku. Jesienią 1939 r. przekazany stronie niemieckiej na przejściu granicznym w Brześciu i osadzony w Stalagu XIII A Nürnberg (Norymberga). Mieszkaniec Legnicy.

⁸ Jan Rutkowski wspomina, że wieże „kościola” postrącano podczas rewolucji, w dniu przybycia pierwszych jeńców leżały jeszcze nieuprzątnięte, a w ogrodzie była wspólna mogiła zlikwidowanych wtedy zakonnic. J. Rutkowski, *Wspomnienia byłego jeńca wojennego 1939-1940*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1996, t. 19, s. 74.

⁹ *Na katyńskiej drodze. Z Henrykiem Gorzechowskim, ocalałym jeńcem Kozielska, rozmawia Marek Hotubicki*, [w:] *Katyń. Relacje, wspomnienia, publicystyka*, wstęp i oprac. A. L. Szczepniak, Warszawa 1989, s. 41.

Cały tzw. monastyr lub Wielki Kozielsk zajmował powierzchnię 35 tys. m², mając 200x175 m¹⁰. Ogrodzony był wysokim, 3-metrowym, solidnym, kamiennym murem. Na wierzchu murów przeciągnięto drut kolczasty. Za murem ciągnął się rów. Pięć metrów od murów biegły dwa rzędy drutów kolczastych. Przed murem od strony wewnętrznej znajdowała się strefa ostrzegania. Obóz oświetlało 9 reflektorów. Przez środek obozu, wzdłuż cerkwi, wiodła główna droga, nazwana przez jeńców „ulicą Marszałkowską”¹¹. Na rogach obozu były cztery wieże murowane, okrągłe, 2-piętrowe, z których jedna służyła za karcer (tzw. izolator), druga zaś jako warsztat szewski i magazyn bielizny, trzecia i czwarta jako pomieszczenia mieszkalne¹².

Z określanego przez NKWD „terytorium nr 2”, położonego w niedużym lesie, otoczonego murem klasztornym, wydzielono drugą część obozu, tzw. Skit – leśną samotnię, dawniej pustelnię, miejsce przebywania mnichów i pielgrzymów. Mając wymiary 70x68.4 m, zajmował powierzchnię 4 788 m². Wśród małych, luźno stojących drewnianych domków górowała cerkiew pod wezwaniem Jana Chrzciciela – pierwszego pustelnika¹³. Wewnętrzne ogrodzenie stanowił drugi, 2,5-metrowy drewniany płot ze szweli kolejowych, ułożonych jedna na drugiej, z drutem kolczastym na wierzchu. Od strony zewnętrznej płotu utworzono strefę ostrzegawczą również otoczoną drutem kolczastym¹⁴.

Obie części łączyła droga, która na zewnątrz obozu – monastynu, stanowiła przedłużenie ul. Marszałkowskiej¹⁵ ku północy i wiodła w kierunku rzeki

¹⁰ Z. J. Peszkowski, S. Z. Zdrojewski, dz. cyt., s. 7.

¹¹ Plan obozu jeńców polskich „Kozielsk” 1939-1941 według Z. Peszkowskiego; Plan obozu w Kozielsku wykonany przez St. Bierzyńskiego. Według J. Smiacha obóz był ogrodzony murem z czerwonej cegły. AW, sygn. II/2608, Wspomnienia Józefa Smiacha, k. 2; por. J. Odziemczyk, *Śladami ludobójstwa. Katyń, Charków, Twer – powiat Sokołów Podlaski 1940-2011*, Sokołów Podlaski 2011, s. 40.

¹² Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej IPiMS), Kol. 12/3, Protokół przesłuchania Władysława Furteka z 29 września 1939 r., s. 6; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej – AAN), HI-IV-mf. 34, kl. 83, Odpowiedź na kwestionariusz. Ppłk dr Felsztyn Tadeusz, k. 15.

¹³ Z. J. Peszkowski, S. Z. Zdrojewski, dz. cyt., s. 7, 12.

¹⁴ *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, z przedmową W. Andersa, Londyn 1982, s.15; Plan obozu Skit; AW, sygn. I/293, Relacja Edmunda Jasiaka, k. 11. Edmund Jasiak w 1939 r. służył w KOP na granicy polsko-radzieckiej w Budawiu. We wrześniu 1939 r. wywieziony do Kozielska jako prosty żołnierz, gdzie przebywał ok. 3 miesiące. Przekazany władzom niemieckim i wywieziony na roboty przymusowe. Wrócił w 1941 r. do Poznania; aresztowany przez Niemców w grudniu 1941 r. jako zakładnik – po 6 tygodniach zwolniony; IPiMS, Kol. 13/3, Protokół przesłuchania ppor. Wacława Komarnickiego, k. 4; Z. Peszkowski, *Wspomnienia jeńca z Kozielska*, Wrocław 1989, s. 11; M. Derecki, *Chłopiec z obozu w Kozielsku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, Nr 1, s. 359.

¹⁵ Nazwa nadana przez jeńców.

Zizdry. Natomiast w kierunku przeciwnym, ku południowi, prowadziła do odległego o 600 m Skitu.

Między murami Monastyru a Skitem mieścił się bezpośrednio przy murach – od strony zewnętrznej – plac apelowy, dalej zaś – z boku – ogrodzone drutami kolczastymi „miasteczko NKWDowskie”¹⁶.

W czterech rogach obozu były wieże, na których stali w dzień i w nocy uzbrojeni w karabiny maszynowe wartownicy tzw. bojcy. Między wieżami były „grzybki” dla innych wartowników, natomiast przy głównej bramie stało zawsze dwóch wartowników, tzw. krasnoarmiejców¹⁷.

Pierwszy obóz tzw. Kozielsk „1” funkcjonował w okresie od września 1939 r. do maja 1940 r. tj. do czasu „rozładowania” obozu i związanego z tym mordy katyńskiego. Przebywali w nim polscy wojskowi, początkowo żołnierze szeregowi, a już od 1 listopada tylko oficerowie, którzy dostali się do niewoli radzieckiej po 17 września 1939 r.¹⁸

Obóz był przewidziany dla 7.000 jeńców wojennych, z doprowadzeniem do 10.000 do 1 października 1939 r. Ostatecznie na dzień 1 kwietnia 1940 roku (przed akcją wymordowania jeńców) w obozie przebywało 4.599 jeńców wojennych¹⁹.

Zmarli

1. Kapitan w stanie spoczynku **Józef Andrzejewski**, syn Michała, urodzony w 1888 r., zmarł 1.03.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
2. Porucznik rezerwy, lekarz **Wacław Barwiński**, syn Jana, urodzony w 1904 r., zmarł 22.03.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
3. Podporucznik **Sylwester Burzyk**, syn Sylwestra, urodzony w 1899 r., zmarł 17.01.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
4. **Franciszek Degler**, syn Wiktora, urodzony w 1897 r., zmarł 15.11.1939 r.,
5. Podporucznik **Czesław Gauza**, syn Stanisława, urodzony w 1897 r., zmarł 07.01.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
6. **Józef Kierwicki**, syn Józefa, urodzony w 1873 r., zmarł 17.11.1939 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.

¹⁶ Relacja Stanisława Rodzocha, [w:] Z. J. Peszkowski, S. Z. Zdrojewski, dz. cyt., s. 37.

¹⁷ Patrz także: S. Swianiewicz, dz. cyt., s. 97; S. Jaczyński, *Jeniecki obóz oficerski w Kozielsku*, [w:] *Obozy jenieckie NKWD IX 1939-VIII 1941*, red. nauk. S. Jaczyński, Warszawa 1995, s. 28; N. Lebediewa, *Katyń: zbrodnia przeciwko ludzkości*, wstęp A. Ajnenkiel, Warszawa 1997, s. 96-97; J. Adamska, *Katyń, Miednoje 1940-2000*, [w:] *Zbrodnia katyńska. Próba bilansu*, Warszawa 2001 („Zeszyty Katyńskie” Nr 13), s. 17.

¹⁸ Życie codzienne polskich jeńców w obozie kozielskim opisali: S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska...*, s. 148-196; M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców wojennych w Kozielsku (wrzesień 1939-maj 1940)*, Siedlce 2013, s. 121-172.

¹⁹ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 482.

7. Szeregowy **Stefan Ler**, syn Ludwika, urodzony w 1895 r., zmarł 24.10.1939 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
8. Major **Michał Lipski**, syn Michała, urodzony w 1885 r., zmarł 20.12.1939 r. pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
9. Sierżant **Tadeusz Madaj**, syn Jana, urodzony w 1911 r., zmarł 19.05.1940 roku, pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
10. Major **Tadeusz Mildner**, syn Józefa, urodzony w 1891 r., zmarł 09.12.1939 roku, pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
11. **Artur Munk**, syn Józefa, urodzony w 1890 r., zmarł 26.04.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
12. Major **Stanisław Naskierski**, syn Edwarda, urodzony w 1881 r., zmarł 06.04.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
13. Podporucznik rezerwy **Adam Nowakowski**, syn Władysława, urodzony w 1894 roku, zmarł 23.02.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
14. Podporucznik **Wincenty Rupiński**, syn Izzydora, urodzony w 1909 r., zmarł 19.11.1939 r.
15. Porucznik w stanie spoczynku **Franciszek Sikorski**, syn Marka, urodzony w 1888 r., zmarł 29.03.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
16. **Jan Widor**, syn Jana, urodzony w 1916 r., zmarł 22.10.1939 r. (transport ze Starobielska do Kozielska).
17. **Paweł Wiselka**, syn Andrzeja, urodzony w 1922 r., zmarł 04.10.1939 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
18. **Jan Wojtaszewski**, syn Teodora, urodzony w 1886 r., zmarł 29.11.1939 roku, pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
19. Chorąży **Bazyli Zacharski**, syn Antoniego, urodzony w 1898 r., zmarł 02.12.1939 roku (popęłnił samobójstwo)²⁰.
20. **Stefan Der**, syn Ludwika, urodzony w 1895 r., zmarł w październiku 1939 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku²¹.

W jakich okolicznościach nastąpiły zgony polskich jeńców, trudno ustalić. Wiadomo jest, że chorąży Bazyli Zacharski²² popełnił samobójstwo przez

²⁰ *Indeks Represjonowanych*, t. IX, Jeńcy zmarli i zaginieni. Alfabetyczne wykazy 457 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i obywateli polskich – zmarłych w obozach jenieckich NKWD w latach 1939–41 oraz 1.328 zaginionych w czasie ewakuacji obozu lwowskiego latem 1941, Warszawa 1999.

²¹ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 412–413, 443; t. 2, *Zagłada, marzec-czerwiec 1940*, Warszawa 1998, s. 255, 354.

²² Bazyli Zacharski, chorąży broni pancernej służby stałej, w kampanii wrześniowej w 7 batalionie pancernym.

powieszenie się na cienkim pasku od spodni w magazynie baraku²³. Został znaleziony 2 grudnia 1939 r. o godz. 7:00 rano przez mjr. Eugeniusza Ożoga²⁴. To zdarzenie znajduje liczne potwierdzenia w pamiętnikach. Wiadomo też, że sierż. pchor. rez. Tadeusz Madaj²⁵ ciężko chorował po operacji²⁶. W szpitalu bielawskim w Kozielsku 22.10.1939 r. nastąpił zgon Jan Widara. Natomiast według literatury przedmiotu, liczba zmarłych mogła wynosić 30 osób²⁷.

8 maja 1940 r. szef Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych Piotr Soprunienko²⁸ nakazał komendantowi obozu kozielskiego Wasilijowi Korolowowi²⁹, aby do czasu wydania odpowiedniego zarządzenia nie zwalniać pracowników³⁰.

Była to zapowiedź, że „oczyszczony” z jeńców wojennych obóz Kozielska „1” będzie wkrótce przeznaczony do przetrzymywania nowych – przybyłych z Litwy i Łotwy. W tym czasie w obozie przebywali jeszcze jeńcy z pierwszego kontyngentu.

Miesiąc później, a dokładnie 9 czerwca 1940 r., w Moskwie, zastępca komisarza ludowego komdyw³¹ Wasilij Czernyszow³² sporządził informację

²³ Meldunek Zarządu JW do Ł. Berii w sprawie samobójstwa jeńca wojennego B. Zacharskiego z 7 grudnia 1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni...*, t. 1, s. 312-313.

²⁴ Eugeniusz Ożóg (1895-1940), w kampanii wrześniowej dowódca saperów w 29. Dywizji Piechoty (Grodno).

²⁵ Tadeusz Madaj, leśnik z Wołozyna z nadleśnictwa Adamówka.

²⁶ Informacja o jeńcach wojennych pozostałych w obozie kozielskim z (nie później) 27 maja 1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 356.

²⁷ J. Adamska, *Katyń, Miednoje 1940-2000*, [w:] *Zbrodnia katyńska. Próba bilansu*, Warszawa 2001 („Zeszyty Katyńskie” Nr 13), s. 63-64.

²⁸ Piotr Karpowicz Soprunienko (1908-1992), w 1939 r. (od stycznia 1940 r.?) kapitan bezpieczeństwa państwowego (posiadał stopień wojskowy majora), ukończył 5-klasową szkołę zawodową; od 15 roku życia pracował w Donbasie, po powołaniu do wojska ukończył kursy czerwonych sierżantów; w 1935 r. wstąpił do Akademii Wojskowej im. M. Frunzego, skąd przeszedł na fakultet przygotowujący kadry dla organów bezpieczeństwa państwowego; w 1938 r. pracował w NKWD ZSRR, cieszył się zaufaniem Berii. Od września 1939 r. do początków 1944 r. szef Zarządu JW, jeden z inicjatorów i aktywnych wykonawców polityki wymordowania polskich jeńców wojennych. Do 14 kwietnia 1940 r. kierował akcją „rozładowania” trzech obozów specjalnych. *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 498.

²⁹ Wasilij Nikolajewicz Korolow, ur. w 1902 r. W organach OGPU-NKWD od 1925 roku, kapitan armii, od marca 1940 r. starszy lejtnant bezpieczeństwa państwowego, w latach 1939-1941 komendant obozu kozielskiego, od sierpnia 1941 r. zastępca komendanta obozu jeńców wojennych w Iokszar-Oła, w latach 1942-1943 zastępca komendanta obozu jeńców wojennych nr 58, następnie zastępca komendanta obozu nr 173. W 1944 r. odkomenderowany do dyspozycji Wydziału Kadr Zarządu JW. Tamże, s. 492.

³⁰ Telegram P. Soprunienki do W. Korolowa zakazujący zwolnień pracowników obozu z 8 maja 1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 263.

³¹ Dowódca dywizji (*komandir diwizii*) – funkcja i stopień wojskowy.

o gotowości obozów do przyjęcia jeńców wojennych. Tym razem obóz kozielski był przewidziany na 5 tys. osób³³. Prawdopodobnie pomiędzy 9 a 16 czerwca tegoż roku P. Soprunki opracował następną informację – tym razem planowano pomieścić w nim 8,5 tys. jeńców³⁴.

Drugi obóz – tzw. Kozielsk „2” – funkcjonował od lipca 1940 r. do czerwca 1941 r., kiedy to wysłano z Kozielska do Griazowca ostatnich jeńców. Przebywali w nim Polacy, którzy po agresji Związku Radzieckiego na Polskę byli internowani na Litwie i Łotwie, a następnie zostali zagarnięci z obozów internowania przez NKWD, po zaanektowaniu tych państw przez Związek Radziecki latem 1940 r. Z dokumentów NKWD wynika, że z Litwy w okresie 11-14 lipca 1940 r. do obozu kozielskiego przetransportowano 2.353 internowanych, w tym 859 oficerów i policjantów³⁵, natomiast z Łotwy po 23 sierpnia 1940 r. do Kozielska skierowano 337 osób, w tym 97 oficerów, 78 policjantów, 122 strażników Straży Granicznej, 16 urzędników i 24 cywilów³⁶. 13 czerwca

³² Wasilij Wasiliewicz Czernyszow (1896-1952), w latach 1937-1952 zastępca komisarza ludowego (następnie ministra spraw wewnętrznych ZSRR), w 1939 r. dowódca dywizji (komdyw), nadzorował pracę GUŁag i systemu obozów dla jeńców wojennych, a także Zarządu Głównego Więziennictwa NKWD ZSRR, jeden z kierowników operacji „rozładowania” trzech obozów specjalnych i więzień zachodnich obwodów BSRR i USRR, a także operacji przeniesienia jeńców wojennych z obozów Komisariatu Ludowego Metalurgii Żelaza ZSRR do Północnego Obozu Kolejowego oraz operacji przewozu polskich jeńców wojennych z Litwy i Łotwy do obozów kozielskiego i juchnowskiego, w 1952 r. generał broni. *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 488.

³³ Informacja W. Czernyszowa o gotowości NKWD ZSRR do przyjęcia nowych kontyngentów z 9 czerwca 1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 366-367.

³⁴ W informacji wymienił 8 innych obozów. Były to: ostaszowski przewidywany na 9 tys. osób, juchnowski na 8,5 tys., starobielski na 8,5 tys., orański na 5 tys., karagandzki na 6 tys., tiemnikowski na 3 tys., putywelski na 6 tys. i obóz Wielkiej Ustiuż na 3 tys. Razem z kozielskim planowano rozmieścić w nich 56 tys. jeńców. Informacja P. Soprunki o możliwościach obozów jenieckich w zakresie przyjęcia nowych kontyngentów z 10 czerwca 1940 r., [w:] tamże, s. 366-367.

³⁵ Zob. Informacja P. Soprunki dla W. Czernyszowa o przebiegu akcji przewozu internowanych polskich wojskowych i policjantów z Litwy do Kozielska i Juchnowa z 17 lipca 1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, *Losy ocalałych, lipiec 1940-marzec 1943*, Warszawa 2001, s. 66; Tamże, s. 12.

³⁶ Rozkaz P. Soprunki dla pracownika NKWD Łotewskiej SRR S. Szustina w sprawie wysłania Polaków internowanych w obozie Ulbroka z 23 września 1940 r., [w:] Tamże, s. 140; Ę. Jękabsons, *Internowanie żołnierzy polskich na Łotwie 1939-1940*, [w:] *Internowanie żołnierzy w latach II wojny światowej*, red. nauk. T. Dubicki, T. Panecki, Tarnowskie Góry 2004, s. 126.

1941 r. przybyło 201 jeńców z obozu juchnowskiego³⁷. Do 28 czerwca 1941 r. w obozie przebywało 1.239 Polaków,³⁸ (wcześniej wysłano do Ponoj³⁹ w dwóch turach 1.434 osoby)⁴⁰ oraz 181 Francuzów i Belgów, a także 14 Anglików (przekazano ich do Moskwy). Łącznie 29 czerwca z Kozielska „2” do Griazowca wysłano 1.420 osób⁴¹.

Zmarli

1. Posterunkowy Policji Państwowej **Jan Bieszczad**, syn Jana, urodzony w 1896 r., zmarł 31.05.1941 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
2. Podporucznik rezerwy **Wacław Głuski**, syn Antoniego, urodzony w 1912 roku, zmarł 21.09.1940 r.
3. Porucznik **Stanisław Góra**, syn Tomasza, urodzony w 1896 r., zmarł 03.09.1940 r.
4. Starszy posterunkowy Policji Państwowej **Edward Jodelko**, syn Wincen-tego urodzony w 1900 r., zmarł 15.02.1941 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Kozielsku.
5. Starszy posterunkowy Policji Państwowej **Władysław Kucharski**, syn Ignacego, urodzony w 1901 r., zmarł 11.05.1941 r., pochowany na cmenta-rzu miejskim w Kozielsku.
6. Strażnik Straży Granicznej **Antoni Michałek**, syn Tadeusza, urodzony w 1904 r., zmarł 07.01.1941 r.

³⁷ Telegram P. Soprundenki do komendanta obozu juchnowskiego A. Kija polecający ewakuację jeńców z obozu z 13 czerwca 1941 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, s. 369; Tamże, s. 20.

³⁸ Informacja P. Soprundenki o liczbie polskich jeńców przetrzymywanych w obozach NKWD ZSRR z 28 czerwca 1941 r., [w:] Tamże, t. 3, s. 380-381.

³⁹ 27 marca P. Soprundenko poinformował Ł. Berię, że w obozie przebywa 1.525 osób służących w organach ścigania i że większość policjantów, żandarmów i innych funkcjonariuszy wrogo odnosi się do działalności rządu radzieckiego. Proponował „[...] przygotować wnioski do rozpatrzenia przez Kolegium Specjalne”. Ludowy komisarz nie przyjął sugestii szefa Zarządu JW1 przewidującej zorganizowanie nowej akcji masowego mordowania – na wzór z wiosny 1940 r., lecz postanowił zarządzić wysyłkę jeńców z obozu kozielskiego i juchnowskiego do budowy lotniska wojskowego Ponoj na Półwysep Kola w obwodzie murmańskim, S. Jaczyński, *Z internowania w niewolę. Polscy oficerowie przejęci przez NKWD z obozów na Litwie i Łotwie (czerwiec 1940 – lipiec 1941)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, Nr 4, s. 68; Zob. szerzej: M. Fałdowska, *Ponojska „odyseja” polskich jeńców na Wschodzie*, [w:] *Wojskowość – Bezpieczeństwo – Wychowanie. Księga Jubileuszowa Profesora Lecha Wyszczałskiego w 70. rocznicę Urodzin*, t. 2, red. nauk. M. Wiśniewska, Siedlce 2012, s. 128-145.

⁴⁰ Informacja N. Worobjowa z 11 lipca 1941 r. o liczbie i kategoriach polskich jeńców wysłanych do obozu w Ponoj, [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, s. 413.

⁴¹ Tamże, s. 385.

7. Cywil **Witold Pelczyński**, syn Józefa, urodzony w 1887 r., zmarł 06.01.1941 r.
8. Rotmistrz **Wiesław Słapa**, syn Władysława, urodzony w 1900 r., zmarł 17.04.1941 r.
9. Starszy posterunkowy Policji Państwowej **Józef Tkacz**, syn Wojciecha, urodzony w 1889 r., zmarł 05.03. 1941 r. (popęłnił samobójstwo, potwierdzone w dokumentach NKWD).
10. Kapitan **Józef Wasilewski**, syn Michała, urodzony w 1889 r. zmarł 22.10.1940 r., (popęłnił samobójstwo, potwierdzone w dokumentach NKWD)⁴².

W dokumentach wytworzonych przez NKWD wynika, że 22 października 1940 r. powiesił się kpt. Józef Wasilewski. Zgodnie ze sporządzonym raportem Wasilewski rano zjadł z kolegami śniadanie i był obecny na porannym apelu; następnie stwierdził brak swego kubka i poszukując go, wyszedł do wolnego pomieszczenia baraku nr 9, w którym powiesił się na sznurku przywiązany do poręczy schodów. Przebywający w obozie jego szwagier miał oświadczyć, iż Wasilewski był spokojny, ale chorował na gruźlicę i niewydolność serca. Ta choroba miała być powodem utraty nadziei powrotu do ojczyzny i zobaczenia rodziny. Komisarz obozu zwrócił uwagę, iż samobójstwo Wasilewskiego wywołało wśród jeńców wojennych rozmowy o tym, jak fakt zakazu korespondencji może wpływać na ludzką psychikę. Złe nastroje – jego zdaniem – wywołały też wysyłki poszczególnych osób, ponieważ pozostający w obozie, myśląc o swoim dalszym losie, rozważali dwie możliwości – zostaną wywiezieni do więzień lub na śmierć⁴³.

Drugie samobójstwo – 5 marca 1941 r. o godz. 11:00 w ciemnym magazynie, w którym od dnia poprzedniego znajdowały się żelazne łóżka – także przez powieszenie, popęłnił st. post. PP Józef Tkacz.

Wstępne śledztwo ustaliło, że Tkacz w ostatnim czasie był zamknięty w sobie, z nikim nie rozmawiał, często badał sobie puls, więcej palił, z dnia na dzień czekał na list od rodziny. Dokładnego adresu rodziny Tkacz nie posiadał. Internowani, mieszkający razem z Tkaczem, proponowali mu zwrócić się do lekarza, jednakże on odmawiał stwierdzając, że nic mu nie dolega. Podejrzeń – o [zamiarze] samobójstwa ze strony internowanych, mieszkających razem z Tkaczem – nie zauważono. Podczas oględzin zwłok żadnych pozostawionych przez niego notatek nie znaleziono. Zwłoki Tkacza wysłano do szpitala kozielskiego w celu sekcji⁴⁴.

⁴² *Indeks Represjonowanych...*, t. IX.

⁴³ Meldunek specjalny P. Soprunienki do W. Mierkułowa w sprawie samobójstwa jeńca wojennego kpt. J. Wasilewskiego z 26 października 1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, s. 188.

⁴⁴ Meldunek oddziału specjalnego obozu kozielskiego dla P. Soprunienki o samobójstwie internowanego J. Tkacza z 5 marca 1941 r., [w:] tamże, s. 293.

Oprócz wyżej opisanych samobójstw w obozie stwierdzono 3 przypadki choroby psychicznej, w tym jeden śmiertelny. Pozostałe zgony spowodowały inne choroby⁴⁵.

Starobielsk

Obóz w Starobielsku – podobnie jak obóz w Kozielsku – został utworzony na mocy rozkazu nr 0308. Przewidziano, że obejmie on pomieszczenia byłego klasztoru starobielskiego przy stacji Starobielsk Kolei Moskiewsko-Donbaskiej.

Był usytuowany na skraju miasta, dokładnie 3 km od stacji kolejowej Starobielsk, przy ul. Kirowa 8. Teren obozu ogrodzony był „starym, pobielonym” kamiennym murem o wysokości 2,5 m. Mur w nielicznych miejscach był mocno nadwyręzony; za nim wykopana była fosa napełniona wodą oraz linia ogrodzeń drucianych⁴⁶. Za murem znajdowała się trzymetrowa strefa⁴⁷ i wzdłuż ściany zewnętrznej biegł dwurzędowy, wysoki zasiek z drutów kolczastych⁴⁸.

W nocy terenu pilnowały psy⁴⁹. Mniej więcej co 100 metrów rozmieszczone były wieżyczki obserwacyjne, uzbrojone w KM i potężne reflektory⁵⁰. Przy bramie głównej, naprzeciwko cerkwi centralnej, mieściła się wartownia dla dyżurnego oficera służby wartowniczej, tzw. *prochodnaja budka* dla pieszych oraz dowództwo obozu⁵¹. Z relacji jeńców wynika, że były jeszcze dwie bramy boczne, zabite i nigdy nieużywane⁵². Według Józefa Czapskiego⁵³, terenu obozu obejmował 10-15 hektarów⁵⁴. Inny starobielski jeńiec, Bronisław Młynarski⁵⁵,

⁴⁵ IPiMS, Kol. 12/5/4, Obóz internowanych W.P. w Kozielsku ziemi smoleńskiej, k. 4.

⁴⁶ IPiMS, 12/5/3, Obóz w Starobielsku. W świetle zeznań świadków ppor. dr. Kawy Mieczysława, sierż. pchor. Kafla Jana Józefa, sierż. pchor. Góralika Jana, plut. pchor. Swiderskiego Jana i raportów Armii Polskiej Wschód, s. 56.

⁴⁷ Por.: N. Lebediewa, dz. cyt., s. 110.

⁴⁸ S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska...*, s. 140.

⁴⁹ AAN, Kolekcja Andersa, HI-IV-109 (543-563). Relacja por. Młynarczyka.

⁵⁰ I. Bunakow meldował o niewystarczającym ogrodzeniu i braku oświetlenia zewnętrznego. Z tego meldunku dowiadujemy się również, że w mieście Starobielsk nie było „[...] kabla elektrycznego i innych urządzeń elektrycznych”. Zob. *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 169.

⁵¹ Por.: Słowa tęsknoty: zachowane listy jeńców Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska, oprac. E. Gruner-Żarnoch, M. D. Wołagiewicz, Szczecin 1996.

⁵² AAN, Kolekcja Andersa, HI-IV-109 (543-563) Relacja por. Młynarczyka.

⁵³ Rtm. rez. Józef Czapski, ur. w 1896 r., s. Jerzego. *Jeńcy w Griazowcu i Suzdalu. Alfabetyczne wykazy 3640 jeńców wojennych z 1939 r. – Polaków i przedwojennych obywateli polskich innych narodowości – przetrzymywanych w sowieckich obozach w Griazowcu i Suzdalu*, wprowadzenie S. Jaczyński, Warszawa 1998, *Indeks represjonowanych*, t. 5, s. 34.

⁵⁴ J. Czapski, *Wspomnienia starobielskie*, Rzym 1944, s. 17; por.: Archiwum Wschodnie, ZS 121, Relacja Bonifacego Szablowskiego.

⁵⁵ Por. rez. Bronisław Młynarski, ur. w 1899 r., s. Emila. *Jeńcy w Griazowcu i Suzdalu...*, s. 76.

ocenił, że był to teren [...] *niespełna 3 i pół hektarowy*⁵⁶. Natalia Lebediewa podaje, że obóz obejmował 40 tys. m² ⁵⁷.

W połowie października 1939 r., w obozie starobielskim znajdowały się 22 budynki⁵⁸. Pośrodku stał klasztor, częściowo mieściły się tam też warsztaty samochodowe. W ocenie B. Młynarskiego zabudowania obozu w Starobielsku stanowiły...

[...] najróżnorodniejszą kolekcję budynków – cerkwi, chat, stajen, obór, szop i składzików, w stanie krańcowego zaniedbania, w których jest albo nie ma dachu, albo goła ziemia zamiast podłogi, a na niej wyschły gnój, albo wygniłe deski, w których hasają szczury i myszy, albo zapluskwiałe i opchlone niemożliwie kilkupiętrowe nary, albo w ogóle na przeważającej przestrzeni terenu nie ma żadnego schronienia, prócz nieba u góry i matki-ziemi u dołu, i że wreszcie na tym terenie 10.000 ludzi musi zamieszkać, musi żyć⁵⁹.

Obóz Starobielsk „1” funkcjonował – podobnie jak Kozielsk „1” – w okresie od września 1939 r. do maja 1940 r., i podobnie jak w Kozielsku, przebywali w nim oficerowie Wojska Polskiego.

Został przewidziany na 5.000 osób, jednak do 1 października 1939 r. zakładano doprowadzenie nawet 8.000 jeńców⁶⁰. Ostatecznie na dzień 1 kwietnia 1940 r. (przed akcją wymordowania jeńców) w obozie przebywało 3.893 jeńców wojennych⁶¹.

Zmarli

1. Szeregowy **Paweł Arcimowicz**, syn Kazimierza, urodzony w 1910 r., zmarł 23.08.1941 r.
2. Rotmistrz **Michał Chraniewicz**, syn Zygmunta, urodzony w 1884 r., zmarł 01.12.1939 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Starobielsku.
3. Major **Seweryn Dider**, syn Bronisława, urodzony w 1885 r., zmarł 02.12.1939, pochowany na cmentarzu miejskim w Starobielsku.
4. Kapitan **Eugeniusz Han**, syn Stanisława, urodzony w 1892 r., zmarł 03.04.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Starobielsku.
5. Pułkownik **Eugeniusz Kalinowski**, syn Konstantego, urodzony w 1888 roku, zmarł 24.02.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Starobielsku.
6. Major **Piotr Kiełkowski**, syn Piotra, urodzony w 1893 r., zmarł 23.01.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Starobielsku.

⁵⁶ B. Młynarski, *W niewoli sowieckiej*, Londyn 1974, s. 113.

⁵⁷ N. Lebediewa, *dz. cyt.*, Warszawa 1997, s. 110.

⁵⁸ Raport I. Bunakowa dla naczelnika Wydziału Specjalnego Zarządu A. Tiszkowa o rezultatach inspekcji w obozie starobielskim z (nie wcześniej) 13 października 1939 roku, [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 165.

⁵⁹ B. Młynarski, *dz. cyt.*, s. 123-124.

⁶⁰ Rozkaz nr 0308 Ł. Berii o utworzeniu przy NKWD ZSRR Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych i organizacji obozów z 19 września 1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 80.

⁶¹ Tamże, s. 484.

7. Kapitan **Jerzy Majewski**, syn Floriana, urodzony w 1898 r., zmarł 27.01.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Starobielsku.
8. Podporucznik **Kazimierz Pluciński**, syn Leona, urodzony w 1901 r., zmarł 05.12.1939 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Starobielsku.
9. Kapitan rezerwy **Wincenty Skarżyński**, syn Władysława, urodzony w 1887 r., zmarł 22.04.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Starobielsku.
10. Porucznik lekarz **Kazimierz Śniegowski**, syn Marcelgo, urodzony w 1899 r., zmarł 11.03.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Starobielsku.
11. Kapitan rezerwy **Jan Ungeheurer**, syn Karola, urodzony w 1876 r., zmarł 16.03.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Starobielsku⁶².

Na podstawie pism i sprawozdań okresowych NKWD, ogólną liczbę zmarłych w obozie szacuje się na 32, w tym jedno samobójstwo i śmierć podczas ucieczki⁶³.

Obóz starobielski pozostawał do sierpnia 1940 r. w rezerwie. W połowie tego miesiąca przebywał w nim już nowy kontyngent jeńców. Byli to uciekinierzy na okupowane przez Niemcy terytorium Polski (*pieriebieżczki*), których rażący pogranicznicy zatrzymali przy próbie przejścia granicy radziecko-niemieckiej. Zakładano im sprawy śledcze, przekazywane następnie do rozpatrzenia przez kolegia specjalne – tzw. OSO⁶⁴ (trójek specjalnych), by następnie kierować osądzonych do obozów GUŁag⁶⁵. Do 7 stycznia 1941 r. komenda obozu otrzymała 3.953 wpisy z postanowieniami OSO; 2.683 osoby skierowano do obozów GUŁag⁶⁶.

W początkach 1941 r. znajdowały się jeszcze 3.342 osoby oczekujące na wynik ich spraw przez OSO, a także 1.518 „osadzonych w trybie przyspieszonym”, w tym 424 kobiety. Komendant obozu Aleksander Bierieżkow⁶⁷ swemu kierownictwu skarżył się twierdząc, iż „Obóz przekształcił się w podwórce przechodnie”⁶⁸. Zatem jedni jeńcy przybywali, innych – po zakończeniu formalności – odsyłano do kolonii pracy przymusowej i obozów GUŁag.

⁶² *Indeks Represjonowanych...*, t. IX.

⁶³ E. Gruner-Żarnoch, *Starobielsk w oczach ocalałych jeńców*, Warszawa 2008, s. 54-63; por.: Z. Gajowniczek, J. Tucholski, *Polscy jeńcy zmarli w Ostaszkowie i Starobielsku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, cz. 2, s. 372-373.

⁶⁴ *Spiectrojki* – funkcjonujące przy terenowych organach NKWD, upoważnione do wydawania wyroków w trybie poza procesowym, bez udziału obrońców.

⁶⁵ Główny Zarząd Obozów (Głównoje Uprawlenije Łagieriej).

⁶⁶ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, s. 20.

⁶⁷ Aleksander Grigorjewicz Bierieżkow (ur. w 1885 r.), w organach bezpieczeństwa od 1920 r., kapitan bezpieczeństwa państwowego; w latach 1939-1942 komendant obozu starobielskiego, wcześniej pracownik systemu GUŁag; w latach 1942-1943 komendant obozu NKWD nr 84 w Swierdłowsku. *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. I, s. 486.

⁶⁸ Cyt. za: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, s. 20.

Przykładem tego są następujące dane. 6 czerwca 1941 r. w obozie przebywało 6.275 osób, w tym: a) uciekinierów – mężczyzn 4.193, kobiet 268, nieletnich 124; b) skazanych w trybie doraźnym – mężczyzn 1.467, kobiet 223. W liczbie 6.275 było 1.147 inwalidów⁶⁹. 7 czerwca w obozie przebywało 6.151 osób, w tym: uciekinierów 4.461, skazanych w trybie doraźnym 1.690⁷⁰. Po likwidacji obozu lwowskiego 8 sierpnia, w obozie znajdowały się już 12.153 osoby⁷¹. W protokole zdawczym wpisano liczbę 12.267 osób⁷². Przed 6 sierpnia w Starobielsku przebywało 12.155 osób⁷³.

Zmarli

1. Szeregowy **Wojciech Banaszekiewicz**, syn Stefana, urodzony w 1907 r., zmarł 06.08.1941 r.
2. Starszy szeregowy **Franciszek Jeszka**, syn Szymona, urodzony w 1902 roku, zmarł 27.08.1941 r.
3. Szeregowy **Feliks Krajniak**, syn Józefa, urodzony w 1901 r., zmarł 02.08.1941 r.
4. Szeregowy **Michał Kruczek**, syn Jakuba, urodzony w 1898 r., zmarł 25.08.1941 r.
5. Szeregowy **Stanisław Orzeszko**, syn Józefa, urodzony w 1898 r. zmarł 16.08.1941 roku.
6. Szeregowy **Antoni Ruczyński**, syn Marcelego, urodzony w 1904 r., zmarł 03.09.1941 r.
7. Szeregowy **Jan Wąsik**, syn Wojciecha, urodzony w 1899 r., zmarł 23.07.1941 r.⁷⁴

Ostaszków

Obóz ostaszkowski – tak, jak obozy kozielski i starobielski – został założony na mocy, wymienionego już wcześniej, rozkazu nr 0308. Zorganizowany w odległości 9-10 km od miejscowości Ostaszków,⁷⁵ na wyspie Stołbnyj (Stołbnoje, Stołbnoje)⁷⁶ znajdującej się na jeziorze Seliger.

⁶⁹ Informacja P. Soprunienki o liczbie jeńców wojennych przetrzymywanych w obozie starobielskim z [nie wcześniej] 6 czerwca 1941 r., [w:] tamże, s. 365.

⁷⁰ Informacja N. Worobjowa z 7 czerwca 1941 r. o liczbie jeńców wojennych i internowanych w poszczególnych obozach NKWD ZSRR, [w:] tamże, s. 368.

⁷¹ Tamże, s. 426.

⁷² Raport komendy obozu lwowskiego o ewakuacji jeńców wojennych z sierpnia 1941 r., [w:] tamże, s. 430.

⁷³ Tamże, s. 432.

⁷⁴ *Indeks Represjonowanych...*, t. IX.

⁷⁵ Raport inspektora Zarządu JW A. M. Frołowa dla P. Soprunienki z kontroli obozu ostaszковского z 15.10.1939 r., [w:] *Katyni. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 178.

⁷⁶ IPIMS, Kol. 12/5F. Sprawozdanie Referatu Jeńców Wojennych Polskich w ZSRR Biura Opieki nad Żołnierzem MON, k. 61; P. Żaroń, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939-1941*, Warszawa 1994, s. 190.

Wyspa, mająca kształt półksiężyca rozciągającego się w kierunku wschód-zachód, miała długość ok. 600 m i szerokość dochodzącą miejscami do 250 m. Jej obszar wynoszący około 5 hektarów, wzniesiony był ponad lustro jeziora około 50 m⁷⁷. Powierzchnia wyspy nie stanowiła jednolitej płaszczyzny, bowiem wznosiła się ze wschodu na zachód. Od strony zachodniej połączono ją ze stałym łądem drewnianym mostem o długości ok. 75 m. Do obozu można było dostać się szlakiem wodnym pokonując odległość 10 km, bądź drogą lądową, wzdłuż prawego brzegu jeziora. Droga ta była znacznie dłuższa⁷⁸. Różnica wynosiła 4 km⁷⁹. Droga lądowa do wnętrza obozu stanowiła swoisty rodzaj serpentyny wysadzonej starymi drzewami⁸⁰.

Jedna z dróg na wyspę prowadziła przez most drewniany i dalej przez bramę główną, przy której znajdował się posterunek wartowniczy. Drugie wejście wiodło od przystani znajdującej się przy baszcie nad wodą, gdzie zatrzymywały się statki, przez bramę boczną obok piekarni⁸¹.

Po wejściu przez główną bramę klasztorną oczom jeńców ukazywała się – w środku zwartej zabudowy, zlokalizowanej w północno-wschodniej części wyspy – cerkiew Bogojawleńska, do której z trzech stron przylegały budynki poklasztorne. Ocalały jeńiec Ostaszkowa Franciszek Bator⁸² w swoich wspomnieniach napisał:

Przepiękna, olbrzymia cerkiew, do której wchodzi się z trzech stron po schodach tak długich jak cała budowla, kościół otaczają wysokie piękne jakby krużganki z wysokimi kolumnami – styl koryncki czy coś w tym guście. Wysoka wieża, z której krzyż zerwano, i wieża ta nie przypomina cerkwi. Dopiero po rogach, jakby bramach, od cerkwi widnieją wielkie, kopulaste banie bizantyjskie⁸³.

Wymurowane z cegły budynki stanowiły kompleks mieszkalny, magazyn materiałów technicznych, stołówkę jeniecką. Inne obiekty to również pomieszczenia mieszkalne i magazyn zaopatrzenia mundurowego.

Za cerkwią znajdował się wykorzystywany na cele mieszkalne podłużny budynek oraz budynek w kształcie litery „L”, który stanowił pomieszczenia administracyjne. Za budynkiem „L” znajdował się bezpośrednio doń przylegający magazyn artykułów spożywczych oraz piekarnia. Także te budynki

⁷⁷ F. Bator, *Pamiętnik, Część I: 28 sierpnia 1939-29 kwietnia 1940*, [w:] *Losy policjantów polskich po 1 września 1939. Studia i materiały*, pod red. P. Majera i A. Misiuka, Szczytno 1996, s. 113. Według F. Batora powierzchnia wyspy wynosiła około 10 ha. Natomiast według J. Bobera obszar wyspy wynosił około 5 ha. Wielkość ta odpowiada prawdzie. IPiMS, Kol. 12/15a, s. 1.

⁷⁸ S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska...*, s. 92.

⁷⁹ IPiMS, Kol. 12/15a, *Obóz jeńców w Ostaszkowie*, k. 1; P. Żaroń, dz. cyt., s. 191.

⁸⁰ F. Bator, dz. cyt., s. 113.

⁸¹ H. Piskunowicz, *Obóz w Ostaszkowie*, [w:] *Obozy jenieckie NKWD...*, s. 66.

⁸² Ppor. rez. Franciszek Bator, ur. w 1898 r., s. Hilarego. *Jeńcy w Griazowcu i Suzdalu...*, s. 24.

⁸³ IPiMS, Kol. 12/15a. *Obóz jeńców w Ostaszkowie*, k. 1.

wzniesiono z cegły i – za wyjątkiem parterowej piekarni – były to obiekty piętrowe. Pomiędzy magazynem artykułów spożywczych, a następnym budynkiem znajdowało się podwórze o niewielkich rozmiarach. W zachodniej jego części było drugie wyjście⁸⁴.

W środkowej części obozu znajdowało się kilka parterowych, wolno stojących domów. Były to drewniany barak mieszkalny, murowane pomieszczenia poczty i murowany mieszkalny blok. W południowo-wschodniej części wyspy, równoległe do jej brzegu, stał najdłuższy obiekt mieszkalny. Był to parterowy, ceglany budynek. W jego pobliżu umiejscowiono kolejno: pomieszczenia drewnianego, parterowego warsztatu stolarskiego, murowanej, parterowej elektrowni oraz parterowego, wykonanego z drewna baraku mieszkalnego. W dalszej kolejności przy południowym brzegu wyspy, w części środkowej zlokalizowano murowaną kuźnię oraz łaźnię wraz z pralnią. Pomiędzy tymi obiektami znajdowała się brama, przez którą można było dostać się do zadrzewionej, zachodniej części wyspy. Tam ulokowano drugą elektrownię i magazyn paliwa.

Obóz ostaszkowski – podobnie jak obóz kozielski – był przewidziany na 7.000 osób, z doprowadzeniem do 1 października 1939 r. 10.000 osób. Ostatecznie na dzień 16 marca 1940 r. w obozie przebywało 6.360 jeńców wojennych, głównie policjantów.

Zmarli, którzy przebywali w obozie Ostaszków

1. **Edward Animucki**, (Aniłucki, Oniłucki) syn Adama, urodzony w 1900 roku, zmarł 10.10.1939 r., nie jest znane miejsce pochówku.
2. **Walenty Bajer**, syn Wilhelma, urodzony w 1886 r., zmarł 30.03.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
3. **Stefan Bentkowski**, syn Franciszka, urodzony w 1901 r., zmarł 26.12.1939 roku, pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
4. Sierżant Policji Państwowej **Julian Bronicki**, syn Jana, urodzony w 1887 roku, zmarł 01.06.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
5. **Franciszek Budziński**, syn Józefa, urodzony w 1890 r., zmarł 30.03.1940 roku, pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
6. Przodownik Policji Państwowej **Edward Cicing**, syn Józefa, urodzony w 1889 r., zmarł 26.01.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
7. **Adam Dolatowski**, syn Antoniego, urodzony w 1895 r., zmarł 23.04.1940 roku, pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
8. **Franciszek Felcenlaben**, syn Feliksa, urodzony w 1898 r., nie jest znana data śmierci, pochowany na cmentarzu pod Swietlicą.
9. Kapral Policji Państwowej **Aleksander Ficzek**, syn Mikołaja, urodzony w 1912 r., zmarł 03.02.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
10. **Witold Galluś**, syn Adolfa, urodzony w 1914 r., zmarł 05.01.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.

⁸⁴ F. Bator, dz. cyt., s. 113.

11. **Stanisław Gibczyński**, syn Michała, urodzony w 1894 r., zmarł 01.03.1940 roku, pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
12. Posterunkowy Policji Państwowej **Bolesław Glit**, syn Szymona, urodzony w 1897 r., zmarł w kwietniu lub maju 1940 r., pochowany na cmentarzu pod Swietlicą.
13. Porucznik służby zdrowia w stanie spoczynku **Marek Grabowski**, syn Jana, urodzony 28.06.1898, zmarł w Kalininie (obecnie Twer) w 1939 r., pochowany w Twerze na cmentarzu Pieriemierskim.
14. Starszy posterunkowy Policji Państwowej **Jan Granus**, syn Stefana, urodzony w 1898 r., zmarł 26.02.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
15. Starszy posterunkowy Policji Państwowej **Stanisław Grudniewski**, syn Ludwika, urodzony w 1893 r., nie jest znana data śmierci, pochowany na cmentarzu pod Swietlicą.
16. **Mieczysław Guziemba**, syn Józefa, urodzony w 1889 r., zmarł 23.03.1940 roku.
17. Starszy posterunkowy Policji Państwowej **Antoni Jarząbek**, syn Józefa, urodzony w 1900 r., zm. 29.12.1939 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
18. Komisarz Straży Granicznej **Wojciech Jastrzębski**, syn Wincentego, urodzony w 1889 r., zmarł 25.12.1939 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
19. **Iwan Jużyński**, syn Franciszka, urodzony w 1885 r., zmarł 27.12.1939 r., pochowany na cmentarzu pod Swietlicą.
20. **Wojciech Kowalczyk**, syn Konstantego, urodzony w 1900 r., zmarł 01.11.1939 r., pochowany na cmentarzu pod Swietlicą.
21. Szeregowy **Edward Kowalec**, syn Ignacego, urodzony w 1905 r., zmarł 20.04.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
22. **Stanisław Kowalski**, syn Franciszka, urodzony w 1900 r., zmarł 02.10.1939 r., nie jest znane miejsce pochówku.
23. Sierżant Policji Państwowej **Antoni Krzyżaniak**, syn Wojciecha, urodzony w 1886 r., zmarł 31.12.1939 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
24. **Nikodem Łomania**, syn Jana urodzony w 1900 r., zmarł 24.02.1941 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
25. **Jan Martyński**, syn Stanisława, urodzony w 1895 r., zmarł 21.12.1939 r., nie jest znane miejsce pochówku.
26. Szeregowy **Stanisław Mielczarek**, syn Pawła, urodzony w 1899 r., zmarł 04.05.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
27. Starszy posterunkowy Policji Państwowej **Michał Nienalowski**, syn Piotra, urodzony w 1884 r., zmarł 23.01.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
28. Policjant **Franciszek Nowak**, syn Wojciecha, urodzony w 1892 r., zmarł 10.11.1939 r., nie jest znane miejsce pochówku.
29. **Ignacy Olszewski**, syn Adama, urodzony w 1891 r., zmarł 30.11.1939 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.

30. Posterunkowy Policji Państwowej **Antoni Piencał**, syn Kazimierza, urodzony w 1903 r., zmarł 27.04.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
31. Posterunkowy Policji Państwowej **Józef Pietruszka**, syn Gabriela, urodzony 1898 r., nie jest znana data śmierci, pochowany na cmentarzu pod Świetlicą.
32. Starszy sierżant **Władysław Pietrzak**, syn Michała, urodzony w 1888 r., zmarł 01.12.1939 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
33. Przodownik Policji Państwowej **Kazimierz Polak**, syn Piotra, urodzony w 1899 r., zmarł 14.04.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
34. Szeregowy rezerwy **Zygmunt Popławski**, syn Ignacego, urodzony w 1900 roku, zmarł 06.01.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
35. **Andrzej Ptak**, syn Jakuba, urodzony w 1898 r., zmarł 22.02.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
36. **Władysław Radziukiewicz**, syn Jana, urodzony w 1908 r., zmarł 14.10.1939 r.
37. Posterunkowy Policji Państwowej **Stanisław Raźniak**, syn Stanisława, urodzony w 1892 r., zmarł 05.05.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
38. **Julian Remisza**, syn Macieja, urodzony w 1906 r., zmarł 01.10.1939 r., nie jest znane miejsce pochówku.
39. **Czesław Sadowski**, syn Feliksa, urodzony w 1895 r., zmarł 10.11.1939 roku, nie jest znane miejsce pochówku.
40. Szeregowy **Leon Sibilski**, syn Mateusza, urodzony w 1888 r., zmarł 31.01.1940 roku, pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
41. Posterunkowy Policji Państwowej **Antoni Spadło**, syn Mikołaja, urodzony w 1888 r., zmarł 2.05.1940 r., pochowany na cmentarzu pod Świetlicą.
42. Posterunkowy Policji Państwowej **Michał Świątek**, syn Wojciecha, urodzony w 1899 r., zmarł 08.03.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
43. Posterunkowy Policji Państwowej **Lusjan Tarmas**, syn Józefa, urodzony w 1888 roku, zmarł 04.04.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
44. **Wacław Wiśnicki**, syn Juliana, urodzony w 1895 r., zmarł 10.04.1940 r., pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
45. **Roman Witoszyński**, syn Romana, urodzony w 1881 r., zmarł 17.02.1940 roku, pochowany na cmentarzu Głuboczysk.
46. Komisarz Straży Granicznej **Wojciech Wiżyn-Jastrzębski**, syn Wincentego, urodzony w 1889 r., zmarł 25.12.1939 r., pochowany na cmentarzu pod Świetlicą⁸⁵.

W zestawieniu z tymi oficjalnymi danymi, relacja sanitariuszki zatrudnionej w obozie ostaszkowskim brzmi niemalże rewelacyjnie. Wynika z niej bowiem, iż od listopada 1939 r. do marca 1940 r. zmarły tam 92 osoby. Oto jej fragment:

⁸⁵ *Indeks Represjonowanych*, t. IX; *Miednoje. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, t. 2, Warszawa 2006, s. 1081-1883.

W szpitaliku w Ostaszkwie mieliśmy dużo rannych z walk wrześniowych i chorych na czerwonkę. Niestety, nie udało się nam ich wyleczyć z powodu braku lekarstw. Ludzie umierali, trupów nie chowano, tylko wrzucano do jeziora. W obozie było tysiące granatowych policjantów, niektórzy z całymi rodzinami. Obchodzono się z nimi źle, w ogóle nie pozwalano ich leczyć, codziennie kilka trupów wrzucano do jeziora⁸⁶.

Czy jeńcy widzieli wrzucanie trupów do jeziora? Nie wiadomo. Dużo jednak daje do myślenia zapis dotyczący drugiej dekady października 1939 r., a więc początkowego okresu funkcjonowania obozu. Jeniec Justyn Siemienas w swych wspomnieniach zapisał:

Z niedożywienia, a właściwie z głodu i dręczących rozmyślań, byłem tak wycieńczony, że czekałem już tylko na śmierć, wyobraziłem sobie, że ciało moje stanie się łupem ryb w jeziorze⁸⁷.

Jeniec J. Żubr potwierdził wyżej wymienioną liczbę:

W okresie przebywania naszego w obozie ostaszkowskim zmarło 92 jeńców. Groby ich znajdują się na łądzie stałym. Do nóg ich, zaufana obsługa szpitalna spośród jeńców [?] przywiązywała, dla celów identyfikacyjnych, blaszki z wydrukowanymi gwoździem nazwiskami⁸⁸.

Również liczbę 92 zmarłych w obozie w Ostaszkwie – z tym, że praktycznie przez cały okres funkcjonowania obozu, bo do 28 kwietnia 1940 r. – odnaleźć można w dokumentach znajdujących się w Instytucie Polskim i Muzeum im. generała Władysława Sikorskiego w Londynie⁸⁹.

Griazowiec

Decyzja o utworzeniu obozu w Griazowcu zapadła 22 września 1939 r. Z dokumentu informującego o stanie przygotowania obozów NKWD w ZSRR wynika, że obóz griazowiecki został zorganizowany w Domu Wypoczynkowym KC Związku Pracowników Leśnictwa, 6-7 km od miasta Griazowiec w kierunku południowo-wschodnim. Pod koniec września 1940 r. mógł pomieścić 1.300 osób, a po otrzymaniu i rozstawieniu namiotów nawet do 6.000⁹⁰.

Położony był na niewielkim wzniesieniu, otoczonym przez las, a przez jego środek przepływała rzeka Nurma. Do obozu prowadziła gliniasta droga, którą – po opadach deszczu – było bardzo trudno przejechać. Obóz zajmował obszar 4,6 ha.

⁸⁶ Relacja Mery Majer. Cyt. za: P. Żaroń, dz. cyt., s. 195.

⁸⁷ J. Siemienas, *Byłem jeńcem Ostaszkowa*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1991, Nr 1, s. 53.

⁸⁸ *Ostaszków-Kalinin-Miednoje*, oprac. Z. J. Peszkowski, S. Z. Zdrojewski, Łódź-Warszawa-Orchard Lake 1999.

⁸⁹ IPiMS, Kol. 12/15a. *Obóz jeńców w Ostaszkwie*, k. 3, 9.

⁹⁰ Informacja zbiorcza Zarządu JW o stanie przygotowania obozów NKWD w ZSRR do przyjęcia jeńców wojennych z (nie wcześniej) 28 września 1939 r., [w:] *Katyni. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 119; S. Jaczyński, *Obóz w Griazowcu*, [w:] *Obozy jenieckie NKWD...*, s. 89.

W połowie czerwca 1940 r., gdy umieszczono w nim polskich jeńców wojennych z Kozielska, Starobielska i Ostaszkowa, którym władze NKWD postanowiły darować życie, nowo przybyli zastali w nim kilka drewnianych budynków, murowany klasztor z wysadzoną w powietrze cerkwią, sprofanowane groby mnichów i kaplicę przystosowaną do pełnienia funkcji łaźni. Wokół leżały kartki ze starych ksiąg cerkiewnych, a krzyże nagrobków były połamane. Wszędzie było dużo gruzu i kamieni pochodzących ze zniszczonych murów klasztornych. Teren porastały brzozy, topole aromatyczne, chore lipy, karłowate wierzby, osiki i sosny o długich kolcach, a także chwasty. Za drutami rosły olchy i brzozy, a w odległości około 0,5 km rozciągał się las.

Tren obozu był otoczony drutem kolczastym, a w ogrodzeniu znajdowały się budynki strażnicze, w których zainstalowano reflektory i karabiny maszynowe. Wartowników było dużo, do pomocy mieli psy.

Wiadomo, że w lipcu 1941 r. na trenie obozu stały 3 budynki nadające się do zamieszkania przez cały rok i 3 nowo wybudowane drewniane baraki, w których można było mieszkać tylko latem. Główna droga przechodząca przez obóz i mniejsze dróżki były wybrukowane kamieniami, a ścieżki obsadzone roślinnością⁹¹.

8 października 1939 r. w obozie griażowieckim przebywało 3.099 osób, z tego 47 skierowano do Starobielska, 215 do Ostaszkowa. Zwolnieniu podlegało 2.593 żołnierzy szeregowych, a pozostać miało 229; uchodźców – w tym kobiet – było 15⁹².

Po operacji związanej z wysyłką i wymianą jeńców wojennych 23 października 1939 r. zapadła decyzja o okresowym zamknięciu obozu⁹³ (pozostawał w rezerwie). 1 grudnia Ł. Beria nakazał (w związku z wypowiedzeniem przez ZSRR układu o nieagresji z Finlandią) przygotowanie obozu dla jeńców fińskich⁹⁴.

Od połowy czerwca 1940 r. w obozie przetrzymywanych było 395⁹⁵ jeńców, którzy ocalili z *masakry katyńskiej*, a wcześniej na krótko osadzono ich w Pawliszczew Borze. 2 lipca 1941 r. komendant obozu przyjął 1.420 jeńców z Kozielska „2”⁹⁶, 30 lipca 1.555 osób⁹⁷, 8 sierpnia 1.554 osoby⁹⁸.

⁹¹ Tenże, *Ocaleni od zagłady. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012, s. 162.

⁹² Zestawienie stanu liczbowego jeńców wojennych podlegających zwolnieniu i pozostawionych w obozach (z 8 października 1939 r.), [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 156.

⁹³ Raport W. Czernyszowa i P. Soprunienki dla Ł. Berii o sytuacji w obozach jenieckich z 23 października 1939 r., [w:] tamże, s. 215.

⁹⁴ Rozkaz Ł. Berii w sprawie organizacji nowych punktów odbiorczych i obozów dla jeńców wojennych z 1 grudnia 1939 r., [w:] tamże, s. 288.

⁹⁵ Dane Natali Lebediewej. Inne dane: 432 osoby – Jędrzej Tucholski, 448 osób – Janusz Kazimierz Zawodny.

⁹⁶ Raport specjalny N. Chodasa dla P. Soprunienki w sprawie przybycia polskich jeńców z obozu kozielskiego z 5 lipca 1941 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, s. 399.

Zmarli

1. Posterunkowy Policji Państwowej **Czesław Chmielewski**, syn Władysława, urodzony w 1910 r., zmarł 15.09.1941 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Gрязowcu.
2. Pułkownik w st. spoczynku **Ryszard Malinowski**, syn Ryszarda, urodzony w 1870 r., zmarł 28.09.1941 r.
3. Porucznik rezerwy **Antoni Marciniowski**, syn Stefana, urodzony w 1889 roku, zmarł 28.07.1941 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Gрязowcu.
4. Kapral podchorąży rezerwy **Antoni Meyza**, syn Stanisława, urodzony w 1918 r., zmarł 02.10.1940 r.
5. **Jan Mikanowicz**, syn Konstantego, urodzony w 1915 r., zmarł 14.01.1940 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Gрязowcu.
6. Major **Tadeusz Müller**, syn Władysława, urodzony w 1893 r., zmarł 23.08.1941 r., pochowany na cmentarzu miejskim w Gрязowcu.
7. Szeregowy **Jan Obiedziński**, syn Franciszka, urodzony w 1911 r., zmarł 10.03.1941 r.
8. Kapral rezerwy **Franciszek Starościński**, syn Walentego, urodzony w 1899 r., zmarł 06.10.1941 r.⁹⁹

Dwa dokumenty sporządzone przez P. Soprunienko w grudniu 1941 r. dostarczają dwie różne informacje co do liczby zmarłych w obozach. Z jednego wynika, że zmarło 389 osób¹⁰⁰, z drugiego, że była to liczba większa i wynosiła 457¹⁰¹ osób, zmarłych od września 1939 r. we wszystkich obozach podległych Zarządowi do spraw Jeńców Wojennych i Internowanych NKWD ZSRR. Dokładana analiza innych dokumentów wytworzonych przez władze wymienionych wyżej obozów pozwala stwierdzić, iż dokumentacja ta prowadzona była bardzo niestarannie i zawierała liczne przeoczenia. Należy zgodzić się z opinią Wojciecha Materskiego, która brzmi następująco:

Zapewne wynikały one z bałaganu, nie było bowiem powodu, by autorom wewnętrznej sprawozdawczości „organów” zależało na zaniżaniu śmiertelności w obozach. Stąd wszystkie tego typu przekazy traktować należy jako wiarygodne, ale niepełne¹⁰².

⁹⁷ Informacja P. Soprunienki o ruchu polskich jeńców wojennych z 30 lipca 1941 r., [w:] tamże, s. 425.

⁹⁸ Tamże, s. 426.

⁹⁹ *Indeks Represjonowanych...*, t. IX.

¹⁰⁰ Informacja P. Soprunienki o liczbie polskich jeńców wojennych przetrzymywanych w obozach NKWD ZSRR z 3 grudnia 1941 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, s. 494.

¹⁰¹ Notatka dotycząca byłych jeńców wojennych Armii Polskiej, którzy przebywali w obozach NKWD, [w:] *Dokumenty katyńskie*, oprac. M. Tarczyński, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1990, Nr 3-4, s. 299.

¹⁰² *Indeks Represjonowanych*, t. IX..., s. 13.